

Ярош Марина,

студентка 4 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**

кандидат філологічних наук, доцент.

**Займенники в актових книгах Житомирського гродського уряду 1590,
1635 років**

*У статті проаналізовано займенникові форми в Житомирських актових
книг 1590, 1635 років – пам'ятках офіційно-ділового стилю
північноукраїнського ареалу.*

Вивчення історії займенників має велике значення для з'ясування багатьох питань історичної морфології української мови. Вони відіграли значну роль в історії відмінювання в слов'янських і загалом в індоєвропейських мовах. За допомогою займенників часто оформлялися в них й інші частини мови. Сліди оформлення інших частин мови за допомогою займенників досить виразно виступають як у сучасній українській мові, так і в інших слов'янських. Так, система флексій сучасних прикметників *є*, по суті, системою відмінювання старовинного вказівного, анафоричного займенника *и*; за допомогою займенників оформлялися також дієприкметники, порядкові числівники й самі займенники, наприклад, особові флексії *-ть* (*ходить, ходять*), *-мо* (*ходимо*) і т. д. [1, с. 144].

Займенники протягом своєї історії зазнали великих змін; вони нерідко змішувалися між собою, підпадали під вплив інших категорій слів, споріднювалися з ними, приймали іноді спільну з ними форму тощо [1, с. 145].

У системі сучасної української мови є займенники, які зберігаються в ній ще від спільнослов'янської мови-основи, і є багато таких займенників, що виникли пізніше.

Як зазначають дослідники, займенник як клас слів формувався зовсім інакше, ніж іменники, прикметники, числівники. О. Потебня вважав, що

первісно всі слова мови поділялися на дві лексико-семантичні групи: якісні, які називали предмети, якість, обставини тощо, вказівні, які не називали явищ дійсності. Давнє ім'я, а також іменники, прикметники, числівники, що виділялись із нього, є словами якісними. Займенники належать до вказівних слів, оскільки вони позбавлені номінативної функції і лише натякають на іменники, прикметники, числівники та прислівники. Тому, на думку О. Пешковського, П. Фортунатова, Л. Щерби, І. Кучеренка, І. Вихованця та інших, займенник не є самостійною частиною мови. За їхнім твердженням, на основі формальної подібності до відповідних частин мови ці лексеми потрібно називати займенниковими іменниками (*я, ти, він*), займенниковими прикметниками (*наш, свій, твій*), займенниковими числівниками (*кілька, стільки*), займенниковими прислівниками (*там, тоді, туди*) [4, с. 135].

Мета нашої розвідки – проаналізувати займенники, використані в Житомирських актових книгах 1590, 1635 років.

Як зауважать учені, у давньоруській мові були такі особові займенники: *язь* (1 особа однини), *ты* (2 особа однини), *мы* (1 особа однини), *вы* (2 особа множини), *вѣ* (1 особа однини), *ва* (2 особа двоїни), а також зворотний займенник *себе*. Ці особові займенники давньоруської мови, як і сучасних східнослов'янських мов, – слова з коренями, спільними для багатьох індоєвропейських мов, хоч і значно видозміненими [5, с. 129].

У досліджуваних актах Житомирського гродського уряду зафіксовано такі форми особових займенників:

1. На позначення І особи однини: *я* (5 зв.), *ям* (5 зв.) – Н. в.; *мене* (1 зв.), *мне* (2 зв.), *ме* (2 зв.) – Р. в.; *ми* (313 зв.), *мнѣ* (17 зв.) – Д. в.; *мене* (2 зв.) – З. в.; *мною* (1 зв.) – О. в.

У праслов'янській мові були відомі всі три форми займенника 1-ї особи однини: давніші **jazь*, **azь* і новіший **ja*, який майже в усіх слов'янських літературних мовах (крім болгарської та македонської) замінив форму **jazь* і виник, імовірно, унаслідок відпадання кінцевого *-зь* [5, с. 130].

Українській літературній мові, а також говорам української мови властива лише форма *я* (називний відмінок) [4, с. 152].

У досліджуваних актах відзначено також зворотний займенник: *себе* (1 зв.), *собє* (1 зв.), *до себе* (2 зв.) *при собі* (4 зв.), *пре себе* (241 зв.), *себе* (289 зв.).

На позначення I особи множини використано займенники *мы* (1 зв.) – Н. в.; *нам* (18 зв.) – Д. в.

Давньоруський займенник *мы* та його аналоги в усіх сучасних слов'янських мовах незаперечно свідчать, що походить він із праслов'янського **ту*, який, проте, безпосередньо не виводиться з праїндоевропейської форми, бо ж неслов'янські індоєвропейські мови мають значні відмінності у формах цього займенника. Про давність форми **ту* свідчать усі найдавніші слов'янські пам'ятки, усі сучасні слов'янські мови та найближче споріднені зі слов'янськими балтійські мови. Проте в спільнослов'янській мові була, очевидно, не одна, а дві форми займенника *ми* – **ту* і **ну*. Із двох форм **ту* та **ну* давнішою є, очевидно, **ну*, використовувана ще в старослов'янських пам'ятках, подібно до форми *вы*, у функції називного, знахідного та давального відмінків множини [4, с. 153].

На позначення II особи множини в досліджуваних актових книгах виявлено займенник *вас* (1 зв.) у формі родового відмінка. Як зазначають учені, займенник 2-ї особи множини є своєрідним за походженням, про що свідчать давньоруські та старослов'янські писані пам'ятки, де він уживається в єдиній формі *вы*, а також сучасні слов'янські мови (укр.. *ви*, рос. і білор. *вы*, болг. і макед. *вие*, серб. *ви*, ч. *ву* та ін.), цей займенник виник зі спільнослов'янського **ву*. Неслов'янські індоєвропейські мови мають у займенниках 2-ої особи множини або кореневий *v-*, або кореневий *j-*. На думку А. Мейє, початковий кореневий *v-* у спільнослов'янському **ву* виник за аналогією до непрямих відмінків, витіснивши *j-* праїндоевропейської форми **jus*. Займенники *мы*, *вы* не є власне формами множини до *я*, *ти*, вони позначають групу осіб, колектив, до складу якого входять перша (*мы*) або друга (*вы*) особи [4, с. 160].

Форми множини особових займенників 1-ої та 2-ої особи збереглися повністю в українській мові. Сучасні українські форми цих займенників є органічними рефlekсами відповідних старовинних форм: *ми – мы, ви – вы; нас – насъ, вас – васъ* (родовий, знахідний, місцевий); *нам – намъ, вам – вамъ, нами – нами, вами – вами*.

Зі змін суто морфологічного характеру тут треба вказати лише на втрату старовинних форм давального і знахідного відмінків *ны, вы*, які зникли в живій мові, мабуть, уже під кінець староруської епохи. Вони зовсім відсутні, наприклад, в українських грамотах XIV-XV ст., хоч тут нерідко вживаються форми *насъ, васъ* [2, с. 242].

На позначення III особи однини в досліджуваних актових книгах Житомирського гродського уряду XVI – XVII ст. відзначено такі займенники:

- чоловічого роду: *он* (4 зв.) – Н. в.; *его* (1 зв.), *него* (250 зв.) – Р. в.; *ему* (3 зв.) – Д. в.; *ним* (4 зв.) – О. в.; *при немъ* (1) – М. в.;
- жіночого роду: *она* (4 зв.) – Н. в., *еи* (2 зв.), *ее* (18 зв.), *нии* (269 зв.), *ии* (273 зв.).

У давньоруській мові ці займенники належали до вказівних. Усі вони – слова індоєвропейського походження, успадковані давньоруською мовою від праслов'янської.

На позначення III особи множини в досліджуваних пам'ятках зафіксовано такі форми: *они – их* (1 зв.), *нихъ* (6 зв.) – Р. в.; *им* (18 зв.) – Д. в.; *ними* (18 зв.) – О. в.

У множині предметно-особовий займенник також характеризується суплетивними формами: форма називного відмінка сягає давнього вказівного займенника третього ступеня (*они, она, оны*), а форми непрямих відмінків – давніх означально-вказівних займенників.

У давнину предметно-особовий займенник мав окремі форми для кожного роду в називному та знахідному відмінках; в інших непрямих відмінках були форми, спільні для всіх трьох родів. Із часом розрізнення окремих форм для кожного роду в називному та знахідному множини втрачається. Причину цього

явища треба шукати в тому, що цей займенник в інших непрямих відмінках множини (крім знахідного) мав одну, спільну форму для всіх родів. Сучасна форма множини органічно витворилася з давньої форми чоловічого роду; форми ж жіночого та середнього роду втрачені: їх витіснила давня форма чоловічого роду, яка зазнала певних фонетичних змін [4, с. 161].

У складі неособових займенників давньоруської мови виділяється кілька семантичних груп.

Давньоруська мова мала такі присвійні займенники: *мои, мое, моя; твои, твоє, твоя; свои, свое, своя; наш, наше, наша; ваш, ваше, ваша*. Усі вони мають корені, спільні для слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов. Займенник **tojos* – *тожь* (с.-сл. і д.-р. *мои*, укр. *мій*, рос. і блр. *мой*, блг. *мой*, с.-х. *мој*, ч. *тій*, п. *тој*) відповідають прус. *mais*, лат. *meus* [5, с. 131].

У досліджуваних актах Житомирського Гродського уряду зафіксовано такі форми неособових присвійних займенників: *наша* (1 зв.), *нашои* (1 зв.), *наши* (1 зв.), *наших* (1 зв.), *нашом* (1 зв.), *нашого* (2 зв.); *свого* (1 зв.), *своємь* (3 зв.), *своїх* (1 зв.), *своїм* (2 зв.), *своєє* (1 зв.), *своєи* (2 зв.), *своєму* (4 зв.), *своєю* (5 зв.), *свои* (17 зв.), *своєи* (20 зв.).

До вказівних займенників у давньоруській мові належали: *сь, се, си; ть, то, та; онь, оно, она; и(же), е(же), ја(же), овь, ово, ова; такь, тако, така; сикь, сико, сика*. Усі ці займенники – слова індоєвропейського походження, успадковані давньоруською мовою від мови праслов'янської. Давньоруський займенник *сь, се, си* складається з кореня *с-* та основотворчих суфіксів. І старослов'янські, і давньоруські пам'ятки частіше фіксують займенник *сь* у членній формі, утвореній (іноді від іншої основи) за допомогою анафоричного займенника *и (-jь), е(-je), ја (-ja)*: *сеи, сиш, сеє, сиє, сиа*. Використання займенників *сей, се (сеє), ся (сяя)*, як і паралельних *отсей (от + сей), отся (от + ся)*, поступово звужувалося. І *отсей, отсе, отся* внаслідок злиття *т* і *с* в *ц* виникають *оцей, оце, оця*, а після відпадиння початкового *о* за аналогією до *сей* – *цей, це, ця* [5, с. 131].

У досліджуваних актах Житомирського Гродського уряду зафіксовано такі форми неособових вказівних займенників: *се* (1 зв.), *сего* (2 зв.), *в сем* (8 зв.), *сеи* (918 з в.), *до сих* (22 зв.), *сес* (5 зв.), *сему* (3 зв.).

Пізніші праслов'янські форми **tъ*, **ta*, **to* витворилося на базі більш ранніх форм займенників *tos* (корінь *t-*, детермінатив *-a*, без флексії), *tod* (*t-*, детермінатив *-o-*, флексія *-d*) [2, с. 247]. Ускладнення форм *тъ* приєднанням до неї займенника *и* (*-jъ*) фіксується вже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках, а з ХХІІ – ХІІІ ст. засвідчуються й членні форми *тоє*, *таа* та складення *тътъ* (*тот*), *тото*, *тоа*. У південно-західних говорах збережені форми *тот*, *тото*, *тоа*, утворені повторенням основи займенника. У поліських говорах засвідчені й такі різновиди цього займенника: *атот* – *от* + *тот*, *гетот* – *ге* + *тот*, *йетот* – *йе* + *тот*. Частина південно-західних говорів знає ще складні форми займенників *той*, *те*, *та* поєднані з обставинним прислівником *там* (*тамтой*, *тамтоє*, *тамтая*) [2, с. 247].

У досліджуваних актах Житомирського гродського уряду зафіксовано такі форми вказівних займенників: *то* (18 зв.), *того* (5 зв.), *том* (1 зв.), *тои* (1 зв.), *за тым* (2 зв.), *тые* (1 зв.), *тыеи* (1 зв.), *тоє* (1 зв.), *тая* (1 зв.), *тых* (1 зв.), *тыми* (2 зв.), *те* (8 зв.), *тои* (11 зв.), *отое* (17 зв.), *в тые* (17 зв.), *ку тои* (18 зв.), *в туи* (19 зв.), *тые* (24 зв.), *отым* (238 зв.), *тоєи* (240 зв.), *при тымъ* (270 зв.), *на тумъ* (296 зв.), *тамтоєю* (267 зв.), *томтоє* (276 зв.), *тот* (2 зв.).

Давньоруський означальний займенник *къжьдо* – *кожьдо* складається із займенникової основи *къ-* (*ко-*) і частки *-жьдо*, що надавала займенниковій основі узагальненого характеру й утворилася, вірогідно, від дієслів кореня *жьд-* (*жьдати*). Сучасні українські *кожен*, *кожне*, *кожна* утворилися від основи *кожд-*, поширеної прикметниковим суфіксом *-н-* (*-ьн-*) із наступним спрощенням групи приголосних *ждн* у *жн*. У досліджуваних пам'ятках відзначено такі форми цього займенника: *каждую* (5 зв.), *кожьдыи* (6 зв.), *кождое* (6 зв.), *каждыи* (6 зв.), *кажно* (7 зв.), *у кожного* (12 зв.), *кождыи* (19 зв.), *кождым* (243 зв.), *кожьды* (295 зв.).

Давньоруський означальний займенник *инь* – **inъ* – *ино* – **ino* – *ина* – **ina* або *иньи* – *инь+и*, *ε*, *ia* засвідчується найчастіше в членній формі трьох варіантів: 1) *иноε*, 2) *инныеε*, 3) *иншыи*. Саме останній варіант, який зафіксовано в староукраїнських пам'ятках XIV – XV ст. поодинокими прикладами, з часом усе більше поширюється у вживанні, перетворюючись на єдину форму літературної української мови [5, с. 135]. У досліджуваних Актах Житомирського уряду зафіксовано такі форми цього займенника: *інших* (3 зв.), *з ынчими* (6 зв.), *иншую* (6 зв.), *з ъншими* (11 зв.), *гиншоε* (16 зв.), *иншиε* (18 зв.), частина з яких має виразний живомовний народний вплив.

Також у пам'ятці зафіксовано означальний займенник жіночого роду у формі знахідного відмінка однини *всякую* (2 зв.).

Як зазначають дослідники, питально-відносний займенник *который* служив спочатку засобом вираження протиставлення між двома особами або предметами («*котрий із двох?*»). Розподільно-числовий характер протиставлення лише двох понять із часом утрачався, і слово *которий* (*котрий*) набуло більш загального значення. Пам'ятки української мови фіксують майже виключно форми *которыи*, *которая*, *которое*, але зрідка й *котрая*. У досліджуваній пам'ятці зафіксовано такі форми цього займенника: *которыи* (1 зв. *которые* (1 зв.), *которую* (5 зв.), *которуюм* (5 зв.), *которых* (4 зв.), *котре* (6 зв.), *которая* (6 зв.), *которогом* (8 зв.).

Отже, вибірка займенників із Житомирських актових книг 1590, 1635 років засвідчила, що найбільш уживаними були вказівні займенники (особливо *сеи*, який був використано 918 разів). Більшість займенників у текстах актів уживається паралельно в декількох варіантах (*з ынчими* – *з іншими*, *кожъдыи* – *каждыи*, *каждое* – *кажно* та багато інших). Водночас відзначено низку займенників, які мають виразний діалектний вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 415 с.

2. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко П. С., Тараненко І. Й. Історична грамати́ка української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – 509 с.

3. Горпинич В. О. Морфоло́гія української мови. – К.: «Академія», 2004. – 336 с.

4. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична грамати́ка української мови. – К.: «Вища школа», 1980. – 320 с.

5. Історія української мови: Морфоло́гія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.